

TÜRKİYE'DE İLLER VE BÖLGELERİN EKONOMİK GELİŞME DÜZEYLERİ ARASINDAKİ UZUN DÖNEMLİ İLİŞKİLER

Alaattin KIZILTAN*
Ş.Mustafa ERSUNGUR**

Özet: Dengesiz gelişme yaklaşımına göre , iktisadi gelişme ile birlikte belirli bölgelerin ya da merkezlerin ön plana çıkması, bu bölgelerin zamanla diğer bölgelerin gelişmesi ya da gerilemesine yol açması muhtemeldir. İşleyen bu süreç, serbest piyasa mekanizması içerisinde gelişmenin zamanla tüm bölgelere yayılmasını ve böylece ülkelerin aynı zamanda genel kalkınma düzeylerinin ileri gitmesini beraberinde getirir. 1987-2001 dönemini kapsayan zaman serisi GSYİH verilerine göre Türkiye’de gerek bölge ve gerekse iller arasındaki gelişme ilişkilerinde, gelişmiş bölgeler diğer bölgeleri mutlak anlamda geri bırakmamaktadır. Diğer bir ifadeyle bütün bölgelerin GSYİH verileri, zaman içerisinde aynı yönde hareket etmekte ve aralarında yüksek ve anlamlı korelasyonlar bulunmaktadır. Ancak bölge ve iller arasındaki gelişme farklılıkları da azalmamakta, hatta göreceli olarak artmaktadır. Bunun nedeni, zaman serisi verileri kullanılarak elde edilen uzun dönemli ortalama büyüme oranlarının farklı büyüklüklere sahip olmasıdır. Geri kalmış bölgeler düşük büyüme oranlarına sahip iken, gelişmiş bölgeler daha yüksek büyüme oranlarına sahiptir. Buna göre Türkiye’de bölgelerarasında gelişme düzeyi itibariyle bir iraksama sürecinin yaşandığını ifade edebiliriz. Ayrıca, uzun dönemde bölge ve iller arasında merkezden çevreye doğru bir gelişme yayılımı da izlenmemektedir. Bu da ülkede bölgesel gelişme farklılığı sorununun daha da derinleşmesine yol açmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bölgesel kalkınma, iraksama, yakınsama

I. Giriş

İktisat politikasının temel amaçlarından biri haline gelen adil gelir dağılımı, bireylerin ekonomik açıdan gelir seviyelerinin birbirine yakın olması anlamında düşünüldüğü gibi, ülkelerin değişik bölgelerinin aynı refah seviyesinde olmaları anlamına da gelmektedir. Ancak gelişmiş ülkelerde olsun, gelişmekte olan ülkelerde olsun bölgelerarası gelir seviyelerinin mutlak anlamda eşit hale gelmesi mümkün olamamaktadır. Bu eşitsizliğin, ülkelerin genel kalkınma seviyelerini artırmada bir politika aracı olarak kullanılmasını ileri süren görüşler vardır. Bu bağlamda dengeli ve dengesiz kalkınma modelleri tartışması literatürde oldukça yaygındır. Hemen hemen bütün ülkelerde çeşitli nedenlerle ortaya çıkan bölgelerarası gelişmişlik farklarında yaşanan sürecin izlenmesi ve bölgelerarası ekonomik etkileşimlerin ortaya konması, ulusal ve

---

* Doç.Dr., Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat ABD

** Y.Doç.Dr., Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat ABD

bölgesel kalkınma çabalarında kullanılacak araçların seçiminde yol gösterici olabilir.

II. Ekonomik Gelişme Farklarının Ortaya Çıkması ve Etkileri

İster tabii ve coğrafi, ister ekonomik veya fonksiyonel ya da sosyal anlamda olsun, tarihi gelişim süreci içerisinde ülke veya bölge bazında ekonomik gelişim farklı cereyan ettiği için bölgelerarası farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Bu farklılıklar bir realite olarak alınırsa, ülke veya bölgelerin kalkınma süreçlerinde çeşitli bölgesel politikalar geliştirilebilir. Bu politika tercihleri, ekonominin içinde bulunduğu koşullara göre yapılmaktadır.

Ekonomik gelişme farklarının ortaya çıkması ve etkileri ile ilgili çalışmalar, konuyu yakınsama (konvergenz) ya da ıraksama (divergeniz) açısından ele almaktadırlar. Yakınsama yaklaşımında faktör verimlilikleri, ücretler ve sermaye yoğunluğu gibi unsurlarda yaşanan uyum süreci, farklı ülke ya da bölgeleri gelişme açısından zamanla aynı seviyeye getirmektedir. ıraksama yaklaşımı ise dışsallıklar, artan ölçek getirileri ve ulaştırma masrafları gibi nedenlerle gelişmenin hiçbir zaman her bölge için aynı seviyeye ulaşmayı mümkün kılmayacağını ileri sürer. Yakınsama yaklaşımı *neoklasik büyüme ve dış ticaret* teorisi ile açıklanırken, ıraksama yaklaşımı esasta *kutuplaşma teorisi* ile açıklanmaktadır. Bölgesel gelişme farkları ile ilgili teorilere 1990'lardan sonra *yeni ekonomik coğrafya*, *içsel büyüme teorisi* ve *yeni dış ticaret teorisi* eklenmiştir. Aşağıda bu teorilere kısaca değinilecektir.

Neoklasik büyüme teorisine göre; teknoloji, tasarruf ve yatırımların eşit olduğu bölge ya da ülkeler aynı oranda gelişme gösterecektir. Modelde, sağlanan bu eşitlik fiyat mekanizmasıyla olmaktadır. Faktör hareketlerinin bölge ya da ülkelerarasında tam olması varsayımı altında, faktörler en verimli oldukları bölgelerde kullanılacağı için, gelişmenin getireceği ilave emek ya da sermaye talebi bu faktörlerin fiyatını yükseltecek, geri kalmış bölgelerde ise bu sürecin tersi işleyecektir. Bu durumda gelişmiş bölgelerde toplanan faktörlerin marjinal verimlilikleri azaldıkça, büyüme oranları da azalacaktır. Geri kalmış bölgelerde ise azalan faktör miktarları, faktörlerin marjinal verimliliğini artıracığı için, faktör akışı bir süre sonra bu bölgelere yönelecektir. Neoklasik teoriye göre, sonuçta uzun dönemde iktisadi gelişme açısından bölgeler arasında bir yakınsama söz konusu olmaktadır (Bkz. Erkan, 1987). Anlaşılacağı üzere bu yaklaşımda bütün bölgelerde serbest piyasa mekanizmasının geçerli olacağı, teknolojilerin değişmeyeceği ve tasarruf eğiliminin sabit kalacağı varsayılmaktadır.

Bölgelerarası gelişme farkları konusu, kalkınma literatüründe dengesiz kalkınma kriterinin de bir şeklidir. Örneğin büyüme kutupları kriteri kaynakların bölgelerarası (coğrafi) dağılımı yönünden yol gösterici bir kriter olarak değerlendirilmektedir. Böyle bir gelişme sürecinin ise kalkınmayı diğer bölgelere yayıcı ya da geriletici etkileri vardır (Savaş, 1986: 141). Büyüme kutupları kriterine göre, neoklasik beklentilerin aksine Perroux, Myrdal ve

Kaldor gibi iktisatçılara göre piyasa mekanizması geçerli olsa bile bölgesel gelişme hızının farklı seyretmesi, zaman içerisinde bölgelerarası gelişme düzeyinde ıraksamaya yol açacaktır (Bkz.Martin ve Sunley, 1998: 201-227) . Neoklasik yakınsama beklentilerinin tersine, bu yaklaşımda kapalı bir model yoktur. Bunun yerine çok sayıda farklı modeller vardır. Bu yaklaşımda neoklasik teorinin ileri sürdüğü varsayımlara eleştiriler getirilmektedir. Şöyle ki, neoklasik teorinin ileri sürdüğünün aksine, üretim faktörleri heterojendir ve faktör hareketleri sınırlıdır. Bu durumda faktörlerarası ikame ve böylece faktör fiyatları eşitliği zorlaşır. Ayrıca piyasalarda rekabet koşullarının eşit olmadığı, bunun yerine farklı bölgelerde ekonomide monopol ya da dışsallıklar açısından farklılıkların bulunduğu , teknoloji ve organizasyonel yeniliklerle ilgili bilgilerin her bölgeye yayılım hızının sınırlı olduğu da ileri sürülmektedir. (Maier ve Tödling, 2002: 85) . Bu koşullarda belirli bölgelerin ekonomik gelişmede öne çıkması yığılma etkisiyle, faktörleri ekonomik açıdan üretimin ve dolayısıyla gelişmenin fazla olduğu bölgelere toplamaktadır. Böylece gelişen bölgelerin gelişme hızı daha da artmakta ve artan üretim ortalama maliyetleri düşürdüğü için, sonuçta bu bölgeler üretimde maliyet avantajı yakalamakta, böylece bu bölgelerde yatırımların cazibesi artmaktadır. Geri kalmış bölgelerde ise bu sürecin tersi işlemekte ve böylece bölgeler arasında gelişme açısından ıraksama söz konusu olmaktadır (Maier ve Tödling, 2002: 86).

Dış ticaret teorisine göre de, neoklasik teoride olduğu gibi, uzun dönemde bölgelerarası gelişme farkları ortadan kalkacak ve yakınsama yaşanacaktır. Buna yol açan temel faktör ülke ya da bölgeler arasında gelişen serbest mal değişiminin zamanla bölgelerarası mal ve faktör fiyatları eşitliğini sağlamasıdır. Karşılaştırmalı üstünlükler teorisini esas alan bu yaklaşıma göre, eğer serbest ticarete izin verilirse, her bölge sahip olduğu üretim faktörü üstünlüğünü dikkate alarak belirli malların üretiminde uzmanlaşırsa, toplam refah artmaktadır. Farklı faktör donatımına sahip ülke ya da bölgelerde, faktör yapısına uygun bir uzmanlaşma ve üretim, kullanılan faktörler olan talebi de artıracığı için zamanla faktör fiyatları da eşitlenmektedir. Bu yaklaşım üretim yapısı açısından, ülkeleri emek-yoğun ve sermaye-yoğun üretim yapan ülke ya da bölgeler olarak ikiye ayırır da, zamanla örneğin emek-yoğun üretim gerçekleştiren bir ülke ya da bölgede, ticarete açılmayla birlikte emeğe olan talep artışı ücretleri yükseltecektir. Böylece tasarruf oranının düşmemesi varsayımı altında bu bölge ya da ülkeler zamanla sermaye zengini duruma geleceklerdir. Sermaye miktarı arttıkça, bu kez üretim yapısı sermaye-yoğun hale gelecektir. Karşı ülke ya da bölgede ise bu sürecin tersi işleyecek, yani emeğe olan talebin azalmasıyla ücretler düşeceği için, bu kez emek-yoğun malların üretimi cazip hale gelecektir. Sonuç olarak, ülke ya da bölgeler üretimde teknolojik değişim açısından da birbirlerine yaklaşacaklardır. Böylece iktisadi gelişmede ülke ya da bölgeler arasında yakınsama söz konusu olacaktır (Riedel ve Untiedt, 2001:158). Anlaşılabacağı üzere bu teori, bölgesel gelişme

farkları ve bunu azalması sürecini uluslararası ticaret teorisinden uyarlayarak açıklamaya çalışmaktadır.

Ülkelerin bazı bölgelerinde gelişmenin daha hızlı olması doğal olarak gelişmiş bölgelerin geri kalmış bölgelere göre monopol sektörlere sahip olmasıyla da sonuçlanabilmektedir. Zira bölgesel kalkınma sürecinde etkili olan arz ve talep cephesine dayalı belirleyiciler, geri kalmış bölgelerde bir kalkınma politikası olarak harekete geçirilir, bu amaçla çeşitli araçlar kullanılır. Yatırımların finansmanı, imalat sanayinde verimlilik artışı için emeğin kalifiye hale gelmesi, altyapının tamamlanması, AR-GE teşviki bunlar arasındadır (Woll, 1992: 593). Bu araçlar zamanla genel ekonomik kalkınma amacıyla kullanılmak istense bile varılan sonuçlar farklı olabilmektedir. Diğer bir ifadeyle belirli bölgelerde başlayan gelişme tüm ülkeye yayılamadığında, hatta diğer bölgelerde nispi bir gerileme başladığında anılan bölgeler ile ülkenin diğer bölgeleri arasında çeşitli sosyo-ekonomik uçurumların oluşmasına neden olmaktadır (Yılmaz, 2001: 2) Geri kalmışlık farklarının ortaya çıkması , gelişmiş bölgelerde aşırı kapasitenin getirdiği kaynak maliyet artışı ve geri kalmış bölgelerde ise kaynak kullanım yetersizliği sonucu, ekonomik kalkınmayı olumsuz etkilemektedir. Bölgesel gelişme ya da geri kalmışlık sürecinin bölge ya da il bazında ortaya konması, kalkınma etkileşimi açısından geri kalmış bölge ile gelişmiş bölge ilişkilerinin yönü hakkında bilgi verebilir. Bu ilişkinin zaman içerisinde değişmesi de mümkündür. Şöyle ki, bazı bölgelerde ortaya çıkan monopol yapılar bir yandan o bölgede diğer firmalar için bir teşvik (geri kalmış ve üretim yetersizliği yaşanan bölgelerde), diğer yandan ise yavaşlama (kapasite fazlası olan gelişmiş bölgelerde) her bölgenin gelişim sürecini tersine çevirebilir (Timmerman, 1982: 168 191).

1990'lerden sonra önem kazanan yeni ekonomik coğrafya teorisine göre, iktisadi gelişmede merkezileşmiş bölgelerin satış ya da müşteriye daha iyi ulaşabilirlik açısından avantajları vardır. Bu durumda gelişmeyi belirleyecek faktörlerin etkisiyle, yakınsama ya da iraksamanın görülmesi mümkündür. Bunu tayin eden kesin değişken ise uzaklık , yani ulaştırma maliyetleridir (Lammers, 2002: 2). Krugman'a göre farklı bir malın üretimi artan ölçek getirileri nedeniyle, büyük piyasalara yakın yerlerde üretilecektir. Böylece üreticiler aynı zamanda ulaşım maliyetlerini de düşürebilecek ya da en aza indirebileceklerdir. Bu durumda nüfus açısından zengin bölgeler, daha otarşik bir yapıya sahip olacaklar ve ulaşım maliyetleri daha da azalacaktır. Ancak yatırım açısından cazibesi artan bölgelerde faktör fiyatları arttıkça, faktör talebi fiyatın daha ucuz olduğu çevre bölgelerden karşılanacaktır. Bu süreç sonucunda bölgeler arasında bir iraksama ya da yakınsamanın ortaya çıkmasını üç husus belirleyecektir; bunlardan ilki işletmelerin kuruluş yeri olarak satışlar açısından merkezi konumdaki bölgeleri seçmeleri, ikincisi çalışanların çalışma alanı olarak merkezi konumdaki bölgeleri tercih etmeleri ve üçüncüsü merkezdeki işletmelerin gelişme açısından daha geri olan çevre bölgelerden hammadde ve

ara malı satın almaları. Bunlardan ilk ikisi iraksamaya sonuncusu ise yakınsamaya yol açmaktadır (Lammers, 2002:4).

Diğer bir yeni teori olan içsel büyüme teorisine göre de , bölgesel gelişmenin yakınsama ya da iraksama ile sonuçlanması mümkündür ve bu sonuçlar farklı koşullardan kaynaklanır. Nihai etkinin hangi yönde olacağını azalan ve artan faktör gelirlerinin net etkisi ile ilgili bölge üzerindeki dışsal etkilerin net büyüklüğü belirleyecektir. (Lammers,2002:6). İçsel büyüme teorisinin neoklasik teoriden en önemli farkı artan ölçek getirileri varsayımdır. Zira neoklasik yaklaşım, sabit ölçek getirisinden hareket etmektedir. Oysa ölçek avantajını kullanarak bir monopol gücü elde edilebilirse, bu durumda eksik rekabet koşulları söz konusu olacaktır. İçsel büyüme teorisi uzun dönemde büyümeyi dışsallıklardan yararlanmayla açıklamaktadır. Firmalar açısından bu dışsallıklardan yararlanma, Ar-Ge faaliyetleri, ile teknik bilgi düzeyi ve yenilikçiliğe bağlı olmaktadır. Bölgeler, tam rekabet ortamında başlangıç koşulları itibariyle aynı olsalar bile, Ar-Ge sayesinde, teknoloji ve bilgi birikimi ile yenilikçiliği iyi kullanarak diğer bölgelerin önüne geçebilirler. Buna göre bölgesel gelir farklılıkları teknoloji, bilgi düzeyinin artırılması ve yenilikçiliği teşvik ettiği için, gelişmenin kendi kendini besleyen bir süreç haline dönüşmesine yol açmaktadır. Böylece ülke, bölge ya da sektörler arasında sürekli olarak bir iraksamadan bahsedilmektedir (Bröcker, 2002:186).

Yeni ticaret teorisine göre, farklı bölgeler arasında iraksama sürecinden bahsedilmektedir. Buna göre bölgelerarası ticaretin temel nedeni, ürün farklılaştırılmasıdır. Zira günümüzde rekabet, fiyattan daha çok yenilikçilikte yaşanmaktadır. Yenilikçilik sayesinde ticaret yoluyla belirli ürünlerde uzmanlaşmaktadır. Yenilikçilikle elde edilen ürün farklılaştırılması, aynı talep ve arz koşullarına sahip olsalar bile, bölgeler arasındaki ticareti geliştirmektedir. Böylece ürün çeşitliliği, tam rekabet koşullarında eşitlenen fiyatlar karşısında işletmelere kazançlarını devam ettirebilme olanağı tanımaktadır (Riedel ve Untiedt, 2001: 165). Bu durumda ürün çeşitliliğini sürdürebilen işletmelerin bulunduğu bölgeler gelir seviyesini artırırken, diğer bölgeler nispi olarak geri kalmaktadırlar. Böylece bölgesel gelişme açısından iraksama yaşanmaktadır.

Neoklasik düşünceye göre değerlendirilen dengesiz kalkınma yaklaşımına göre ülke sınırları içerisinde bütün faktör hareketleri serbest olup, hükümetlerin bölgesel ekonomik politikalarda seçici davranmadıkları varsayılmaktadır. Ancak buna rağmen özellikle bölgesel gelişmenin önemli bir motivasyonunu oluşturan altyapı, bölgesel fırsat eşitsizliği yaratabilir. Bu da altyapının toplumsal ve bölünemez hizmet olmasından kaynaklanmaktadır. Bu durumda tartışılması gereken husus, çeşitli sebeplerle bölgelerarası gelişmişlik farkları ortaya çıktıktan sonra, genel ekonomik kalkınma ile birlikte, bölgesel gelir farklılıklarının da azalıp azalmadığına bakmaktır. Başlangıçta devlet müdahalesi olmadan bölgesel gelişme farklarından klasik sistemin işleyişi gereği genel ekonomik kalkınma hızlanıyor, ancak bölgesel gelir farklılıkları artıyorsa, kaçınılmaz olan bu farklılığın oluştuğu ve sosyal adalet yönünden

istenmeyen bu dönemi mümkün olduğu kadar kısa sürede aşmak gerekir (Dinler, 2001: 114). İşte bu aşamada devlet müdahalesi kaçınılmaz olmaktadır.

Serbest piyasa mekanizması içerisinde gelişen bölgenin diğer bölgeler üzerinde olumlu ve olumsuz etkileri olabileceği gibi, her iki etki de ortaya çıkabilir. Bir bölgedeki ya da noktadaki gelişme diğer bölgelerin gelişmesini hızlandırabilir ya da yavaşlatabilir.

Gelişmiş bölgelerde çeşitli sebeplerle ortaya çıkan monopol yapılar, fiyatların oluşumunu firmalara bırakmaktadır. Ortaya çıkan piyasa gücü diğer firmalar için cazip gelmekte böylece yüksek fiyatlar kırılmaktadır. Bu süreç işletmeleri yeniden yapılanmaya itmektedir. Böylece pazara giriş ve çıkışlar rekabet mekanizmasının etkileriyle oluşmaktadır. Bu noktada piyasa güçleri ve ekonomik kalkınma ile endüstri türbülansı ekonomik kalkınma için gerekli görülmektedir (Hölz ve Hofer, 2001: 4). Ortaya çıkan bu endüstri türbülansı üretim faktörlerinin fiyatlarını yükselterek geri kalmış bölgelerden gelişmiş bölgelere doğru faktör transferine yol açmakta, gelişmiş bölgelerde toplanan faktörlere yapılan ödemeler ise bu bölgelerde toplam talebi artırarak, işletmeler için cazip pazarlar ortaya çıkarmaktadır. Geri kalmış bölgelerde ise azalan toplam talep gelir seviyesini daha da düşürmektedir. Bu aşamada ekonomik gelişme süreci yaşanırken, ortaya çıkan sosyal maliyetler klasik düşünceye aykırı olarak devlet müdahalesini gerektirmektedir.

Diğer yandan gelişen bölgenin durgun bölgeler üzerinde aynı zamanda bir seri olumlu etkisi de vardır. Zira ekonomide sahip olunan girdi-çıkıtı akım tabloları içerisinde girdilerin bir kısmı ucuz olan geri kalmış bölgelerden satın alınmaktadır. Bu alımlar sonucu yapılan ödemeler, bu bölgelerin hammadde ve aramalı sektörlerini yeni işletmeler açısından cazip hale getirmektedir. Böylece bu ürünlerin üretimi için yapılan faktör ödemeleri satın alma gücünü artırarak diğer sektörler için de yeni pazarların ortaya çıkmasına yol açmaktadır.

Sonuç olarak, bu etkilerden olumlu olanı olumsuz olanından daha yüksek ise, bölgesel gelir farklılıkları gittikçe azalacaktır. Bu farklılığın azalması devlet müdahaleciliğini gittikçe daha az gerekli kılacaktır.

III. Uygulama

Türkiye’de yapılan ve bölgesel gelişme farklarını inceleyen çalışmalar ıraksama ya da yakınsama gibi farklı sonuçlara ulaşmışlardır. Bunun nedeni bu çalışmaların hemen hemen tamamının farklı yöntem ve ya dönemlere ait verileri kullanmasıdır. Burada bu çalışmaların ayrıntısına girilmeyecektir. (Geniş bilgi için bkz. Filiztekin, 1998; Filiztekin 1999; Filiztekin, 2001; Tansel ve Güngör,1999; Temel, Tansel ve Albersen, 1999; Gezici ve Hewings,2001; Berber, Yamak ve Artan, 2000). Ancak bu ve benzeri çalışmalarda dikkat edilmesi gereken bir husus, özellikle fiyat değişmelerinden etkilenebilecek verilerin oluşturulmasında aynı yöntemle elde edilen serilerin kullanılması gereğidir. Bir diğer husus ise özellikle büyüme üzerinde etkili olabilecek faktörlerin etkilerinin çeşitli dışsal ya da dönemsel nedenlerle il ya da bölgelere

göre farklılık gösterme olasılığıdır. Ayrıca gelişmenin temsil edileceği veri ya da verilerin seçilmesi de önemlidir. Şöyleki, gelişmenin temel belirleyicisi olarak kişi başına düşen GSYİH'nin alınması halinde, göç veren bölgeler ile göç alan bölgeler arasında sırf nüfus hareketlerinden dolayı, iktisadi gelişme açısından yakınsama gibi yanıltıcı sonuçların elde edilmesi mümkündür.

Çalışmanın bu bölümünde Türkiye'de yıllar itibariyle iller ve bölgeler arasındaki ekonomik gelişme ilişkisi incelenecektir. Ayrıca bölge ve illere ait uzun dönemli büyüme oranları tahmin edilerek, bölgesel eşitsizliğin uzun dönemde kapanıp kapanmadığına bakılacak, aynı yöntem coğrafi bölge bazında tekrarlanarak, her bölgenin , GSYİH'deki gelişmelere göre merkezileşen illeri belirlenecektir. Uzun dönemli ortalama büyüme oranı

$$g=(\text{antilog } \beta-1) \times 100 \text{ 'den hesaplanmaktadır.}$$

Burada g uzun dönemli ortalama büyüme hızını, β ise GSYİH'ların logaritmalarının bağımsız zaman değişkeni ile sıradan EEK yöntemi kullanılarak regresyon tahmini yapılmış trend katsayısını göstermektedir. İl ve bölgesel ilişkiler, Türkiye'de tüm yıllara ait il ve bölge bazında girdi-çıkı tabloları bulunmadığından, sadece basit korelasyon yardımıyla ortaya konmaya çalışılacaktır. İl ya da bölgeler arasında bir iraksama ya da yakınsama olup olmadığına uzun dönemli büyüme oranlarına bakılarak karar verilecektir.

Çalışmada 1987 yılı sabit fiyatlarıyla ve 1987-2001 dönemine ait il ve bölge bazındaki yıllık GSYİH rakamları kullanılmıştır. Ocak 2007 itibariyle bu konuda yeni veri yayınlanmadığı için çalışma en son yıl olarak 2001'i kapsamakta olup, bu yıldan sonrasına ait veri mevcut değildir. İl ya da bölgelerarası gelişme karşılaştırmalarında farklı ekonomik ve sosyal göstergeler kullanılabilir. Bu çalışmada GSYİH rakamları il ya da bölgelerin gelişme düzeylerindeki değişimleri gösteren temel veri kaynağıdır. Bölge kavramı coğrafi bölge anlamındadır. 1990 yılından sonra yeni il olan ilçe rakamları menşe illere ilave edilmiştir. 2001 yılı Türkiye rakamı, bölge toplamları yeni il yapılan ilçe rakamlarının menşe bölgelere ilave edilmesiyle bulunduğundan, orijinal kaynakta verilen (109 855 366 milyon TL) Türkiye rakamından biraz fazla 109 892 037) çıkmaktadır. Veriler DİE'den alınmış olup, SPSS paket programı yardımıyla değerlendirilmiş, regresyon denklemlerinin elde edilmesinde yarı logaritmik kalıp kullanılmış, tahminler sıradan EKK yöntemiyle yapılmıştır. Yarı logaritmik kalıpta il ve bölge GSYİH'ları bağımlı, zaman değişkeni bağımsız değişkendir.

A. Bölgelerarası Ekonomik Gelişme İlişkileri

Bölgelerarası ekonomik gelişme ilişkileri hakkında yedi coğrafi bölgenin 15 yılda zamana bağlı olarak ulaştığı GSYİH'lar arasındaki korelasyonlara bakarak basit olarak bir fikir edinebiliriz. Burada il ya da bölgelerin GSYİH'larına etki eden bütün faktörlerin benzer olduğu varsayılmakta ve bu etkenler trend değişkeni ile temsil edilmektedir.

Tablo 1: Bölgesel GSYİH'lar Arasındaki Korelasyon Katsayıları

		AKDENİZ	D.ANADOLU	EGE	G.DOĞU A.	İÇANADOLU	KARADENİZ	MARMARA	TÜRKİYE
AKDENİZ	Pearson Correlation	1,000	,966	,993	,971	,979	,988	,994	,996
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000
	N	15	15	15	15	15	15	15	15
D.ANADOLU	Pearson Correlation	,966	1,000	,960	,972	,973	,963	,961	,969
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000
	N	15	15	15	15	15	15	15	15
EGE	Pearson Correlation	,993	,960	1,000	,965	,986	,985	,992	,995
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000
	N	15	15	15	15	15	15	15	15
G.DOĞU A.	Pearson Correlation	,971	,972	,965	1,000	,974	,968	,974	,978
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000
	N	15	15	15	15	15	15	15	15
İÇANADOLU	Pearson Correlation	,979	,973	,986	,974	1,000	,983	,987	,992
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000
	N	15	15	15	15	15	15	15	15
KARADENİZ	Pearson Correlation	,988	,963	,985	,968	,983	1,000	,994	,994
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000
	N	15	15	15	15	15	15	15	15
MARMARA	Pearson Correlation	,994	,961	,992	,974	,987	,994	1,000	,999
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000
	N	15	15	15	15	15	15	15	15
TÜRKİYE	Pearson Correlation	,996	,969	,995	,978	,992	,994	,999	1,000
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000
	N	15	15	15	15	15	15	15	15

Tablodaki bütün korelasyon katsayıları % 1 önem seviyesinde anlamlı çıkmıştır. Tablo 1’de dikkati çeken ilk husus Türkiye’nin GSYİH’sı ile bölgeler ve bölgelerin kendi arasındaki GSYİH rakamlarının aynı yönde değiştiğidir. Uzun dönemde yıllar itibariyle gerek Türkiye’de gerekse bölgelerde GSYİH rakamları aynı yönde artmaktadır. Böyle bir sonuç, ilk etapta Türkiye’de bölgelerin gelişmesinin diğer bölgeleri geriletici etkiye yol açmadığını göstermektedir. Bölgelerin diğer bölgeleri geliştirici etkilerinin olup olmadığını ise sebep sonuç ilişkisi içerisinde ve ilişkiler bir model çerçevesinde ele alınmadığından ortaya koyamayız. Ancak bu ilişkinin ele alınan zaman döneminde istatistiksel olarak yüksek olduğunu ifade edebiliriz.

En yüksek ilişki Marmara Bölgesi ile Türkiye arasındadır. Bu da beklenen bir sonuçtur. Çünkü 2001 yılı rakamlarına göre Marmara Bölgesi Türkiye GSYİH’sının yaklaşık % 37’sini oluşturmuştur. Bölgelerarası ilişkide ise Marmara Bölgesi Doğu

Anadolu Bölgesi hariç, bütün bölgelerle en yüksek katsayıya sahiptir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin en yüksek ilişkisi olan bölge İç Anadolu Bölgesi'dir.

En düşük ilişki düzeyi Doğu Anadolu Bölgesi ile Marmara Bölgesi arasındadır. Doğu Anadolu Bölgesi Türkiye'nin toplam GSYİH'sının sadece % 3,5'ini oluşturmaktadır. Diğer bir geri kalmış bölge olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi (%5,5) Ege bölgesi ile en düşük ilişkiye sahiptir. Korelasyon katsayılarına göre Türkiye'nin en geri kalmış iki bölgesi olan Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin gelişiminin hızlanması için öncelikle İç Anadolu Bölgesi'nin gelişme hızının artması büyük önem taşıyacaktır.

Tablo 2: Bölgelerin Uzun Dönemli Büyüme Oranları ve Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken	α (t)	β (t)	F	R ²	g(%)
Akdeniz	15.984(664.025)	0.034(12.844)	164.965	0.927	3.45
Doğu Anadolu	14.915(1244.94)	0.018(13.329)	177.658	0.932	1.82
Ege	16.295(633.607)	0.036(12.651)	160.0307	0.925	3.66
G.Doğu A.	15.186(549.757)	0.032(10.680)	114.066	0.898	3.30
İç Anadolu	16.296(689.616)	0.031(11.755)	138.661	0.914	3.11
Karadeniz	15.792(790.905)	0.027(12.523)	156.828	0.923	2.74
Marmara	17.046(562.111)	0.040(12.045)	145.073	0.918	4.08
Türkiye	18.093(748.345)	0.035(13.046)	170.203	0.929	3.56

Tablo 2'de verilen bütün parametreler ve model bir bütün olarak anlamlı olup, uyumun iyiliği yüksektir.

Elde edilen tahmin sonuçlarına göre Türkiye'nin 1987-2001 döneminde uzun dönemli ortalama büyüme hızı % 3.56'dır. En düşük değere sahip bölgeler Doğu Anadolu ve Karadeniz Bölgeleridir. Marmara Bölgesi'nin en yüksek büyüme oranına sahip olduğu dikkate alınır, Türkiye'de en geri kalmış bölge ile en gelişmiş bölge arasındaki farkın çok hızlı bir şekilde ve gittikçe arttığı anlaşılmaktadır. Buna göre Türkiye'de bölgesel gelişme sürecinde bir ıraksamanın yaşandığını ifade edebiliriz.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin gelişme hızı ise Türkiye ortalamasına göre çok düşük değildir. Ancak yine de uzun dönemde aradaki farkın açılması muhtemeldir. Tablodaki büyüme oranları Türkiye'nin doğusu ve batısı arasındaki geri kalmışlık farkı sorununun gittikçe büyüdüğünü göstermektedir. Diğer bir ifadeyle Türkiye GSYİH'sı içerisinde en büyük paya sahip batıdaki bölgelerin, uzun dönem ortalama büyüme hızları, en düşük paya sahip doğuda yer alan bölgelerinkinden daha yüksek olduğu için, Türkiye'nin doğusu ile batısı arasındaki gelişme düzeyinde bir ıraksama yaşanmaktadır. Benzeri yorumlar bölgelerin kendi aralarında da yapılabilir. Sadece Güneydoğu Anadolu bölgesi ile İç Anadolu ve Karadeniz Bölgesi arasında bir yakınsama yaşanmaktadır. Buna göre, bölgesel farkların uzun dönemde kapatılması için bölgesel kalkınma politikası araçlarının, özellikle Doğu Anadolu ve Karadeniz Bölgesi'nin gelişme hızının Türkiye ortalamasının üzerine çıkarılmasını sağlayıcı yönde kullanılması ve bu amaçla gerekli bölgesel planlama çalışmalarının yapılması gerekir.

B. İller Arası Ekonomik Gelişme İlişkisi ve Büyüme Oranları

Eldeki verilerle Türkiye ile birlikte 67 ilin GSYİH'ları arasındaki korelasyonun hesaplanmasıyla 68x68 boyutunda bir korelasyon matrisi elde edilmektedir. Rakamların fazlalığı dikkate alındığında, bu matrisin yerine, aşağıda iller arasında en düşük ve en yüksek korelasyona sahip olan 2 ilin yer aldığı tablo hazırlanmıştır.

Tablo 3: 67 İl'in En Yüksek ve En Düşük Korelasyona Sahip Olduğu İller ve Katsayıları ile Uzun Dönemli Ortalama Büyüme Oranları (g)

İller	En Yüksek Korelasyon	Katsayı	En Düşük Korelasyon	Katsayı	g (%)
Adana	İstanbul	0.992	Tunceli	-0.774	3.13
	Sakarya	0.986	Erzincan	0.370	
Adıyaman	Bitlis	0.835	Erzincan	-0.195	1.65
	Çankırı	0.726	Hakkari	-0.124	
Afyon	Niğde	0.989	Tunceli	-0.690	2.94
	Manisa	0.987	Erzincan	0.238	
Ağrı	Gümüşhane	0.913	Tunceli	-0.739	2.92
	Tekirdağ	0.912	Artvin	-0.136	
Amasya	Edirne	0.969	Tunceli	-0.745	2.20
	Samsun	0.944	Artvin	0.185	
Ankara	Afyon	0.983	Tunceli	-0.687	3.34
	Bursa	0.982	Erzincan	-0.240	
Antalya	İzmir	0.983	Tunceli	-0.761	5.05
	Sakarya	0.978	Adıyaman	0.339	
Artvin	Uşak	0.714	Hakkari	-0.313	1.12
	Çanakkale	0.658	Erzurum	-0.147	
Aydın	İzmir	0.967	Tunceli	-0.657	3.23
	Balıkesir	0.966	Adıyaman	0.260	
Balıkesir	Aydın	0.966	Tunceli	-0.696	1.76
	Sakarya	0.964	Erzincan	-0.304	
Bilecik	İzmir	0.981	Tunceli	-0.696	8.45
	Antalya	0.970	Erzincan	0.295	
Bingöl	Van	0.966	Tunceli	-0.762	2.93
	Tekirdağ	0.955	Artvin	0.124	
Bitlis	Adıyaman	0.835	Tunceli	-0.243	1.24
	Muş	0.760	Erzincan	-0.129	
Bolu	Bursa	0.949	Tunceli	-0.595	3.61
	Ankara	0.937	Erzincan	-0.002	
Burdur	İstanbul	0.984	Tunceli	-0.749	3.90
	Adana	0.977	Artvin	0.317	
Bursa	Manisa	0.990	Tunceli	-0.684	3.98
	Ankara	0.982	Erzincan	0.187	
Çanakkale	Balıkesir	0.902	Tunceli	-0.548	2.17
	Bilecik	0.891	Erzincan	0.040	
Çankırı	Tokat	0.888	Tunceli	-0.447	1.39
	Bolu	0.880	Erzincan	-0.011	

Çorum	Hatay Ankara	0.984 0.981	Tunceli Erzincan	-0.689 0.302	2.81
Denizli	Kayseri Tekirdağ	0.988 0.987	Tunceli Artvin	-0.796 0.261	4.67
Diyarbakır	Sinop Kırıkkale	0.966 0.725	Tunceli Erzincan	-0.261 -0.138	6.41
Edirne	Amasya Burdur	0.969 0.954	Tunceli Artvin	-0.749 0.275	3.30
Elazığ	Uşak Çorum	0.743 0.717	Tunceli Rize	-0.216 0.145	0.71
Erzincan	Kırşehir Mardin	0.538 0.521	Tunceli Adıyaman	-0.423 -0.195	0.22
Erzurum	Van Gümüşhane	0.873 0.859	Tunceli Artvin	-0.404 -0.147	0.98
Eskişehir	Denizli Ş.Urfa	0.974 0.968	Tunceli Artvin	-0.763 0.211	3.79
Gaziantep	Afyon Manisa	0.972 0.970	Tunceli Erzincan	-0.746 0.194	3.08
Giresun	Ordu Eskişehir	0.953 0.936	Tunceli Artvin	-0.714 0.233	2.97
Gümüşhane	Kayseri Tekirdağ	0.967 0.953	Tunceli Artvin	-0.658 0.116	2.64
Hakkari	Mardin Ağrı	0.863 0.823	Tunceli Artvin	-0.653 -0.313	1.83
Hatay	İzmir Çorum	0.988 0.984	Tunceli Erzincan	-0.689 0.323	2.87
Isparta	İstanbul Manisa	0.968 0.962	Tunceli Artvin	-0.760 0.227	3.09
İçel	Kocaeli Bursa	0.972 0.971	Tunceli Erzincan	-0.581 0.147	3.17
İstanbul	Adana Sakarya	0.995 0.992	Tunceli Erzincan	-0.771 0.340	4.39
İzmir	Hatay Antalya	0.988 0.987	Tunceli Erzincan	-0.702 0.298	3.50
Kars	Eskişehir Ş.Urfa	0.943 0.915	Tunceli Adıyaman	-0.732 0.151	2.51
Kastamonu	İstanbul Çorum	0.986 0.978	Tunceli Erzincan	-0.757 0.291	2.26
Kayseri	Denizli Tekirdağ	0.988 0.980	Tunceli Artvin	-0.757 0.224	3.35
Kırklareli	K.Maraş	0.913 0.905	Tunceli Erzincan	-0.697 0.125	3.19
Kırşehir	Zonguldak Isparta	0.938 0.911	Tunceli Artvin	-0.786 0.108	1.45
Kocaeli	İzmir Hatay	0.982 0.978	Tunceli Erzincan	-0.663 0.247	3.75

Konya	Niğde Afyon	0.969 0.966	Tunceli Erzincan	-0.638 0.328	2.55
Kütahya	Bilecik Aydın	0.901 0.887	Tunceli Adıyaman	-0.551 0.135	2.00
Malatya	İzmir Kocaeli	0.969 0.963	Tunceli Erzincan	-0.629 0.165	2.48
Manisa	Bursa Afyon	0.990 0.987	Tunceli Erzincan	-0.723 0.257	4.14
K.Maraş	Tekirdağ Adana	0.955 0.952	Tunceli Artvin	-0.798 0.303	2.96
Mardin	Eskişehir Kırşehir	0.873 0.873	Tunceli Artvin	-0.680 -0.030	2.19
Muğla	Sakarya Denizli	0.977 0.975	Tunceli Adıyaman	-0.819 0.226	4.43
Muş	Niğde Afyon	0.860 0.854	Tunceli Erzincan	-0.474 0.107	2.49
Nevşehir	Siirt Bilecik	0.804 0.795	Tunceli Erzincan	-0.453 0.148	1.68
Niğde	Afyon Manisa	0.989 0.982	Tunceli Erzincan	-0.698 0.272	3.80
Ordu	Antalya Denizli	0.974 0.966	Tunceli Erzincan	-0.736 0.257	4.03
Rize	Gümüşhane Mardin	0.726 0.711	Tunceli Artvin	-0.497 -0.102	0.76
Sakarya	İstanbul Adana	0.988 0.986	Tunceli Erzincan	-0.780 0.341	4.31
Samsun	Adana Manisa	0.970 0.956	Tunceli Artvin	-0.767 0.277	2.39
Siirt	Tokat Niğde	0.921 0.883	Tunceli Erzincan	-0.546 0.214	4.33
Sinop	Diyarbakır Kırklareli	0.966 0.700	Tunceli Erzincan	-0.003 -0.367	1.83
Sivas	Ankara Afyon	0.970 0.969	Tunceli Erzincan	-0.617 0.217	2.84
Tekirdağ	Denizli Manisa	0.987 0.984	Tunceli Artvin	-0.784 0.221	5.60
Tokat	Bursa Afyon	0.964 0.955	Tunceli Erzincan	-0.610 0.208	3.45
Trabzon	Gümüşhane Bingöl	0.937 0.935	Tunceli Artvin	-0.712 -0.012	1.71
Tunceli	Adıyaman Artvin	0.062 -0.04	Muğla K.Maraş	-0.819 -0.798	-1.35
Ş.Urfa	Denizli Antalya	0.983 0.976	Tunceli Adıyaman	-0.712 0.340	7.57
Uşak	Çanakkale Elazığ	0.816 0.743	Tunceli Hakkari	-0.159 -0.117	2.63

Van	Bingöl	0.966	Tunceli	-0.667	3.29
	Tekirdağ	0.956	Erzincan	0.141	
Yozgat	Ankara	0.950	Tunceli	-0.572	2.40
	İzmir	0.930	Erzincan	0.134	
Zonguldak	Burdur	0.969	Tunceli	-0.793	4.02
	İstanbul	0.965	Artvin	0.276	
Türkiye	İstanbul	0.995	Tunceli	-0.738	3.53
	Manisa	0.990	Erzincan	0.304	

Tabloya göre elde edilen basit korelasyon katsayıları çok farklı değerlere sahip olup, ilişkilerin yüksek olduğu iller çok farklı coğrafyaya dağılmıştır. Buna göre Türkiye'deki illerin gelişme oranlarının çok heterojen ve birbirinden kopuk bölgeler arasında yayıldığı anlaşılmaktadır. Diğer bir ifadeyle il bazında merkezden ya da belli merkezlerden çevre illere doğru bir gelişme izlenmemektedir. Bu durumun doğal sonucu iller arası ve dolayısıyla bölgeler arası gelişmenin çok dengesiz bir karakter arz etmesidir.

2001 yılı verilerine göre Türkiye GSYİH'sında en büyük paya sahip 5 ili ele alırsak ilk sıradaki *İstanbul*, Adana ve Sakarya ile; *Ankara*, Afyon ve Bursa ile; *İzmir*, Hatay ve Antalya ile; *Kocaeli*, İzmir ve Hatay ile ve *Bursa*, Manisa ve Ankara ile en yüksek korelasyona sahiptir.

İllerin birçoğu ile gelişme hızı çok düşük olan ve Doğu Anadolu ve özellikle Kuzey-Doğu Anadolu bölgesinde yer alan iller arasında çok düşük ya da negatif katsayılar söz konusudur. Özellikle başta Tunceli olmak üzere Erzincan, Erzurum, Artvin ve Rize gibi iller Türkiye ekonomisinden adeta kopmuş ve soyutlanmıştır.

Diğer yandan ilişkilerin en yüksek olduğu iller (Adana-İstanbul-Sakarya-Bursa-Manisa-Afyon-Niğde, Denizli-Kayseri) arasındaki korelasyonun nedenleri araştırılmalıdır. Birbirine komşu olmayan bu iller arasındaki ekonomik ilişkiler ve faktör hareketleri girdi-çıkıtları tabloları hazırlanarak belirlenebilir ve böylece bölge ve sektörlerin ilerisel ve gerisel bağlantıları hesaplanarak, arz ve talep cephesi açısından öncelikli sektörler ortaya konabilir. Böylece bu illerin gelişmelerinin hızlandırılması için ya da ekonomik etkileşimlerin diğer illere kaydırılması için politikalar geliştirilebilir.

Zaman serisi verileri ile yarı logaritmik kalıp kullanılarak yapılan uzun dönemli büyüme tahminlerine göre de iller arasında çok farklı büyüme oranlarına ulaşıldığı görülmektedir. Bu da Türkiye'deki bölgesel gelişmenin çok dengesiz bir süreçte işlediğini gösteren bir sonuçtur. Elde edilen sonuçlara göre 1987-2001 döneminde kimi iller Türkiye ortalamasının çok altında, diğer kimileri de çok üstünde büyüme kaydetmiştir. En yüksek büyüme oranına ulaşan 6 il sırasıyla Bilecik (%8.45), Ş.Urfa (%7.57), Diyarbakır (%6.41), Tekirdağ (%5.60), Antalya (%5.05) ve Denizli (4.67)'dir. Bu iller arasında İç Anadolu, Karadeniz ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan tek bir il yoktur. Bu da özellikle Doğu Anadolu ve Karadeniz Bölgesi'nin geri kalmışlık sorununun oldukça kronik bir hal aldığını göstermektedir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi son yıllarda özellikle Diyarbakır, Ş.Urfa, Siirt(Batman) ve Gaziantep gibi illerin kaydettiği hızlı büyüme ile dikkati çekmiştir.

Kuşkusuz bu gelişmede GAP'ın kademe kademe devreye girmesi ile anılan illere çeşitli sebeplerle çevre ilçelerden gelen faktör akımlarının etkisi vardır. Dolayısıyla bu gelişmenin bölgede sahte kentleşmeye yol açması muhtemeldir. Türkiye'nin ve anılan bölgenin güneyinde yer alan Suriye ve Irak gibi ülkelerde gelecekte ortaya çıkması umulan olumlu siyasal ve ekonomik koşullar, bu bölgenin nispi geri kalmışlık sorununun aşılmasına önemli katkılar sağlayacaktır. Ancak aynı gelişmeyi Doğu Anadolu ve Karadeniz Bölgesi için beklemek iyimserlik olacaktır. Nitekim en düşük büyüme hızına sahip ve Tunceli %-1,35), Erzincan (%0.22), Elazığ (%0.71), Rize (%0.76), Erzurum(%0.98) ve Artvin (%1.12) şeklinde sıralanan 6 il yay şeklinde birbirine bitişik coğrafyada toplanmıştır. Karadeniz Bölgesi'nin doğusu ile Doğu Anadolu Bölgesi'nin orta ve kuzeyinde yer alan illerin büyüme oranları negatif ya da çok düşüktür. Sonuçlar dikkate alındığında bölgenin kalkındırılması için uygulanması düşünülen DAP ve DOKAP gibi plan ve projelerin çok kısa zamanda ve acil olarak uygulamaya konması gerekmektedir. Aksi takdirde var olan kronik bölgesel kalkınma sorunu daha da büyüyerek, çözümlenmesi daha uzun yıllara ve büyük yatırımlara ihtiyaç gösterecektir.

C. Bölgelerdeki Yeni Cazibe Merkezleri

Bölgelerarası dengeli ve ya da dengesiz kalkınma yaklaşımları, bir bölgede yer alan iller arasında da geçerli olabilir. Bu bakımdan gelişme hızı yüksek olan iller birer cazibe merkezi olarak çevresindeki diğer illeri geriletebilir ya da gelişme merkezden çevre illere yayılabilir. Nitekim Türkiye'de coğrafi bölgelerde yer alan illerin kendi aralarında da ekonomik gelişme farklılıkları oldukça fazladır. Bununla birlikte Tunceli hariç, her bölgede yer alan illerin birlikte geliştikleri dikkate alınır, bölgelerde yer alan gelişmiş illerin diğer illeri geriletici etkiye yol açmadığını ifade edebiliriz. Her bölgenin kendi içerisindeki iller arası gelişme düzeyinin farklılığı ya da bu farklılığın gittikçe artması, pozitif büyüme oranlarındaki farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Bu bakımdan Türkiye'nin, coğrafi bölgelerin ve illerin, dengesiz kalkınma yaklaşımına göre en kısa zamanda geçilmesi gereken gelişmiş bölgelerin diğer bölgeleri geri bırakma sürecini aştığı görülmektedir. Şu halde bundan sonraki sorun, gelişmenin merkezden çevreye yayılım şiddetini artıracak politikaların uygulanmasıdır.

Tablo 4: Bölgelerde En Yüksek ve En Düşük Büyüyen İller: 1987-2001 Uzun Dönem Ortalaması

Coğrafi Bölge	En Yüksek (%)	En Düşük (%)	Toplam GSYİH' ya Göre Bölgede En Büyük İl (2001)
Akdeniz	Antalya (5.05)	Hatay (2.87)	Adana
Doğu Anadolu	Van (3.29)	Tunceli (-1.35)	Malatya
Ege	Denizli (4.67)	Kütahya (2.00)	İzmir
Güneydoğu A.	Ş.Urfa (7.57)	Adıyaman (1.65)	Gaziantep
İç Anadolu	Niğde (3.80)	Çankırı (1.39)	Ankara
Karadeniz	Ordu (4.03)	Rize (0.76)	Zonguldak
Marmara	Bilecik (8.45)	Balıkesir (1.76)	İstanbul

Yukarıdaki tabloda yarı logaritmik kalıpla ve sıradan EKK yöntemiyle bulunan regresyon tahmin sonuçlarına göre Türkiye'nin coğrafi bölgelerinde en yüksek ve en düşük uzun dönemli ortalama büyüme oranlarına ulaşan iller verilmiştir. Tabloda dikkati çeken bir nokta bölge içlerinde en yüksek ve en düşük oranlar arasındaki farkın oldukça fazla olmasıdır. Diğer önemli bir nokta ise bölgelerin tümünde GSYİH büyüklüğü açısından ilk sırada yer alan illerin hiçbiri en yüksek büyüme oranına sahip iller arasında yer almamaktadır. Ayrıca en yüksek büyüme oranına sahip illerin hiçbiri komşu illerle en yüksek korelasyon katsayısını paylaşmamaktadır. Bundan, anılan illerin yüksek büyüme hızlarının kendi iç dinamiklerinden kaynaklanmış olabileceği, ya da komşu oldukları illerden nispeten bağımsız bir gelişme süreci yaşadıkları sonucu çıkarılabilir. Böyle bir dengesiz gelişmenin ise sağlamlığı ve gelişmenin zamanla çevre illere yayılabilirliği kuşkuyla gelmektedir.

Tablodan çıkarılan bir başka sonuç, bölgelerde yer alan en büyük illerin, aynı koşulların devam edeceği varsayımıyla, zamanla büyüklük sıralamalarını yeni illere devredebileceği ve dolayısıyla bölge içi gelişme farklarının, gelişmiş ve geri kalmış iller olarak nispeten homojenleşeceği'dir. Diğer bir ifadeyle bölgelerde kimi iller en gelişmiş illerle aradaki farkı kapatacak iken, kimi illerde bu fark açılacak ve bölge bazında gelişmiş-geri kalmış alt bölgeler ayırımı daha keskin bir hal alacaktır. Bölgelerdeki büyük illerin GSYİH büyüklükleri dikkate alındığında, cazibesini artıran yeni illerin mutlak rakam olarak bu büyüklüklere ulaşmasının ise çok uzun bir zaman alacağı anlaşılmaktadır. Diğer bir ifadeyle bölgelerde en hızlı büyüyen illerin GSYİH'ları mutlak rakam olarak, halen bölgelerin en büyük illerine göre oldukça gerilerdedir. Buna en tipik örnek Marmara bölgesidir. Bu bölgede en hızlı gelişen il olan Bilecik'in GSYİH'sı 2001 yılı itibarıyla İstanbul'un sadece % 2.27 'si kadardır. Diğer bölgelerde ise bu fark düşüktür. Nitekim Antalya'nın Adana'ya(Osmaniye dahil) oranı % 82, Van'ın Malatya'ya oranı % 50, Denizli'nin İzmir'e oranı % 21, Ş.Urfa'nın Gaziantep'e(Kilis dahil) oranı % 66, Niğde'nin(Aksaray dahil) Ankara'ya oranı % 8 ve Ordu'nun Zonguldak'a (Bartın ve Karabük dahil) oranı % 48'dir. Bu sonuçlara göre illerin sabit büyüme oranları varsayımı altında İstanbul, Ankara ve İzmir 'in bölgelerinin en büyük il olma özellikleri daha uzun yıllar devam edecektir.

IV. Sonuç

Türkiye, 1987-2001 yıllarını kapsayan 15 yıllık dönemde 1987 fiyatlarıyla ortalama %3.5 oranında büyümüştür. Ancak bu oran, gelişmekte olan bir ülke olarak Türkiye bakımından, diğer gelişmiş ülkelerle arasındaki kalkınma açığını kapatması yönünden oldukça yetersizdir. Bununla birlikte, Türkiye'nin bütün coğrafi bölgeleri, farklı oranlarda da olsa aynı dönemde pozitif büyüme oranlarını sürdürmüştür.

Dengesiz kalkınma yaklaşımında, gelişme, belirli bölge ya da merkezlerden başlamakta ve zamanla diğer bölgeleri etkilemektedir. Bu etki, diğer bölgeleri geriletici ya da geliştirici olabilmektedir. Bir adil gelir dağılım politikası olarak dengesiz kalkınma modeli tercih edilmişse, gelişmiş bölgelerin diğer bölgeleri

geriletici etkisinin olduğu dönemin mümkün olduğu kadar çabuk atlatılması gerekmektedir.

Türkiye’de serbest piyasa mekanizması içerisinde kıt kaynakların en verimli alanlarda kullanılması ve böylece en yüksek büyüme oranlarına ulaşılması gibi bir kalkınma stratejisi izlenirse de sonuç olarak bölgeler ve iller arasında çok ciddi kalkınma farkları ortaya çıkmıştır. Diğer yandan bölge ve iller arasındaki uzun dönemli ortalama büyüme oranlarının farklı olması , bölgesel gelişme farklılığı sorununun gelecekte daha da derinleşmesine yol açacaktır. Bu bağlamda geri kalmış bölgelerin serbest piyasa mekanizması içerisinde ve dengesiz kalkınma modeli çerçevesinde kendi işleyişine bırakılması ve kaynakların en verimli oldukları alan ya da bölgelerde kullanılmasına göz yumulması pek gerçekçi olmayacaktır. Ulaşılan sonuçlar gelişmenin, gelişmiş bölge ya da illerden çevre bölge ya da illere doğru yeterince yayılmadığını göstermektedir. Özellikle Doğu Anadolu ve Karadeniz Bölgesi için hazırlanan DAP ve DOKAP, özel uygulamalarla bu bölgelerde büyüme oranlarını en azından Türkiye ortalamalarına çekebilmelidir. Bu çerçevede bu iki bölgede yapılacak yatırımların cazibesi altyapının geliştirilmesi ve ucuz girdi temini ve diğer doğrudan devlet yardımlarıyla talep cephesinin canlandırılması suretiyle artırılmalıdır. Bu iki bölgenin özellikle doğu ve kuzey kesimlerinde toplanan Tunceli, Erzincan, Erzurum, Artvin ve Rize gibi illerin ekonomileri Türkiye ekonomisinden adeta kopmuş durumdadır. Kişi başına düşen GSYİH’sı 1500 doların altında olan birçok il, anılan bölgelerde yer almaktadır. Dolayısıyla bu gelir seviyesinin altındaki illere getirilmesi düşünülen birçok teşvik çok önemli bir adımdır ve acilen uygulamaya geçirilmesi gerekir. Ancak teşviklerde getirilmesi düşünülen kişi başına düşen GSYİH’nın 1500 dolar olarak ölçü alınması yanıltıcı olacaktır. Çünkü bazı illerde toplam GSYİH çok az artmasına ya da azalmasına rağmen, özellikle iç göçten dolayı azalan nüfusları bu illerde 1500 dolarlık seviyenin aşılmasıyla sonuçlandığından , örneğin Tunceli ve Rize gibi iller teşvik kapsamı dışında kalmaktadır. Bunun yerine teşvik kapsamındaki iller seçilirken uzun dönemli GSYİH büyüme oranları bir ölçü olarak alınabilir.

Türkiye’de her il ve bölgelere ait çeşitli yılları kapsayan yeterli girdi-çıkıtı tabloları mevcut değildir. Bu bakımdan illerin gerek arz gerekse nihai talep cephelerinde büyümeyi belirleyen faktörler yeterince anlaşılammaktadır. Bu konuda çalışmaların yaygınlaştırılması ve sadece bölge ya da alt bölge bazında değil, il bazında yatırım planlamalarının ve büyüme oranlarının ele alınması gerekir. Bu noktada Türkiye’nin Avrupa Birliği ile uyum çerçevesinde İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflandırması çalışmasını tamamlaması bu konuda önemli bir adımdır. Bu çalışmaya göre 81 il, 3 düzeye indirgenerek 81 adet İstatistikî Bölge Birimi tamamlanmış ve 22 Eylül 2002 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Ancak bu uygulama özellikle uzun dönemli ve geçmişteki tecrübelerden yararlanarak elde edilecek sonuçlar için çok uygun değildir. Bu açıdan, bu çalışmalara paralel olarak bir süre daha yedi coğrafi bölgeyi esas alan verilerin kullanılması gerekmektedir.

Elde edilen verilere göre, çağımızda özellikle sosyal devlete yüklenilmiş olan çok önemli bir görev olarak adil gelir dağılımının sağlanması olduğu da göz önünde bulundurulursa, Türkiye bölgesel gelişme politikalarını çok ciddi biçimde gözden

geçirmeli ve uzun dönemde daha da karmaşık bir hale gelecek olan, il ve bölgesel kalkınma farklılıklarını giderici dengeli kalkınma modellerine geçmelidir. Böylece, hem geri kalmış bölgelerde atıl durumdaki kaynaklar ekonomiye kazandırılacak hem de sağlıklı kentleşme ve farklılaşan cazibe merkezlerinin getireceği negatif dışsal ekonomilerin yol açacağı kaynak etkinsizliği engellenmiş olacaktır.

Abstract: According to the unbalanced development approach, it is possible that as a result of economic development some regions come to the fore and lead other regions to be developed or undeveloped. This process results in that development spreads out among all the regions and hence general development level of the country increases. Turkish GDP data covering the period of 1987-2001 have shown that developed regions do not prevent the development of the others. In other words, the GDP data of all the regions have the same trend and there are high and significant correlations among them. However, development differences among regions and provinces do not decrease and even increase relatively. This results from that Long-run average growth rates obtained by using time series data are different. So that, developed regions have high growth rates while underdeveloped regions have low rates. According to this, Turkey experiences a divergence process in term of development level among the regions. Therefore, spreading of development from the center to outside among regions and provinces is not valid in the Long-run. Thus, this deepens the problem of regional development difference in the country.

Key Words: Regional development, divergence, convergence

Kaynakça

- Berber, M., Yamak, R., Artan, S.(2000), "Türkiye'de Yakınlaşma Hipotezinin Bölgelerarası Geçerliliği Üzerine Ampirik Bir Çalışma , 1975-1997 ", 9.ulusal Bölge Bilimi Bölge Planlama Kongresi Bildirileri Kitabı, Ekim, Trabzon.
- Bröcker, J. (2002), Schlussfolgerungen aus der Theorie endogenes Wachstum für eine ausgleichende Regionalpolitik, Raumforschung und Raumordnung 3-4, Bonn.
- Dinler, Z. (2001), *Bölgesel İktisat*, 6.Basım, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa.
- DPT, (2002)*İllere ve Bölgelere Göre Çeşitli Göstergeler*, Ağustos 2002, Ankara.
- Erkan, H. (1987), *Sosyo-Ekonomik Bölgesel Gelişme, Teori ve Uygulamalı Bir Yaklaşım*, Kavram Matbaası, İzmir.
- Filiztekin, A., (1998), "Convergence Across Industries and Provinces in Turkey" Koç Üniversitesi, Working Paper, 1998-08, February.
- ....., (1999) , "Convergence Across Turkish Provinces and Sectoral Dynamics" Koç Üniversitesi, Working Paper, March.
- ....., (2001), "Openness and Productivity Growth in Turkish Manufacturing Industry "Sabancı Üniversitesi , Discussion Paper Series, in Economics 2001.
- Gezici, F. ve Hewings, G.(2001), " Regional Convergence and the Economic Performance of Peripheral Areas in Turkey, Regional Economics Application Laboratory, Working Papers No: REAL 01-T-13, November.

- Hölz W. und Hofer R.(2001), *Industriedynamik, Wachstum und Beschäftigung in regionaler und nationaler Sicht*, Wien.
- <http://ekutup.dpt.gov.tr/bölgesel/1999/07.xls> (S.E.T. 1 Ekim 2003)
- <http://ekutup.dpt.gov.tr/bölgesel/1999/08.xls> (S.E.T.1 Ekim 2003)
- Lammers, K.(2002), *Die Osterweiterung aus raumwirtschaftlicher Perspektive-Prognosen regionalökonomischer Theorien und Erfahrungen aus der bisherigen Integration in Europa*, HWWA Diskussionbeiträge, 195, Hamburg.
- Maier, G. ve Tödling, F.(2002), *Regional-und Stadtökonomik II*, 2.Auflage, Wien.
- Martin, R. ve Sunley, P.(1998), “Slow Convergence? Post-Neoclasical Endogenous Growth Theory and Regional Development” *Economic Geography*, Vol:74, No:3, July, ss. 201-227.
- Riedel, J. ve Untiedt, G.(2001), *EU- Osterweiterung und deutsche Grenzregionen. Strukturpolitik und Raumplanung in den Regionen an der mitteleuropäischen EU-Aussengrenze zur Vorbereitung auf die EU- Osterweiterung*. Ifo Studien, 28/II Dresden.
- Savaş, V.(1986), *Kalkınma Ekonomisi*, Beta Yayınları, İstanbul.
- Tansel, A. ve Güngör, N.D.(1999), “Economic Growth and Convergence An Application to the Provinces of Turkey , 1975-1995 ”, ERF Working Paper Series,1999-08.
- Temel, T. Tansel, A. ve Albersen, P.J.(1999), “ Convergence and Spatial Patterns in Labor Productivity : Nonparametric Estimations for Turkey”, ERF Working Paper Series,1999-31.
- Timmerman, V.(1982), *Entwicklungstheorie und Entwicklungspolitik*, GDSw,30, Göttingen.
- Woll, A.(1992), *Wirtschaftslexikon*, 6.Auflage.R.Oldenbourg Verlag, München.
- www.die.gov.tr/TURKISH/SONIST/GSYIH/160503t7.gif (S.E.T. 7 Ocak 2007)
- Yılmaz, Ö.(2001), *Bölgesel Eşitsizlik: Türkiye Örneği*, A.Ü.İ.İ.B.F.Dergisi, Cilt:15, Sayı:1-2, ss.1-19.